

GAZZÂLÎ'NİN DÜŞÜNCE SİSTEMİNDE MANTIK İLMİNİN ÖNEMİ

Sayfa (64-70)

Dr. Nuriye Merkit

Erciyes Üniversitesi

nry_merkit@hotmail.com

Orcid No: 0000-0001-6480-2078

Öz

Bu makalenin amacı Gazzâlî'nin mantık ilmine verdiği önemi açığa çıkarmaktır. İslam dünyasında mantık ilmine karşı başlangıçta mesafeli bir duruş sergilenmiştir. Bu durumun temel nedeni mantık ilminin İslam'a aykırı bir ilim olduğu kanısındır. Kindî ve Fârâbî'nin çalışmalarıyla birlikte mantık ilmi önemli bir gelişme göstermiştir. Fârâbî'den sonra İbn Sina'nın yorumuyla yetkin bir forma ulaşan Aristoteles mantığı, Gazzâlî'nin olumlu görüşleriyle birlikte İslam dünyasında meşruiyet kazanmıştır. Gazzâlî, bu ilmin İslam'a aykırı olmadığını ileri sürmüştür. Ona göre mantık, Kur'an'da bahsi geçen "el-Kıstâsü'l-müstakîm"dir. Dolayısıyla mantık, İslâm'a aykırı olmadığı gibi İslâm düşüncesine sonradan girmiş bir ilim de değildir. Bu nedenle mantık ilminin dinî açıdan karşı çıkılması gereken herhangi bir yönü yoktur. Bu ilmin en önemli yararı doğruyu yanlıştan ayırarak insana cehaletten kurtulma imkanı tanınmasıdır. Ayrıca mantık, insanın sonsuz mutluluğa ulaşmasına da aracılık eden bir ilimdir; çünkü sonsuz mutluluk, insanın yetkinleşmesiyle mümkündür. İnsanın yetkinleşmesinin en önemli aracı ise mantık ilkelerini kullanarak doğru bilgiye ulaşmaktır.

Anahtar Sözcükler: Gazzâlî, mantık, yöntem, bilgi, mutluluk.

THE IMPORTANCE OF LOGIC IN GHAZALI'S THOUGHT SYSTEM

Abstract

The purpose of this article is to reveal the importance given by al-Ghazali to the science of logic. In the beginning, a distant attitude was taken against the science of logic in the Islamic world. The main reason for this is the belief that the science of logic is contrary to Islam. The science of logic showed an important development with the studies of Kindi and al-Farabi. Aristotle's logic, which reached a competent form with the interpretation of Ibn Sina after al-Farabi, gained legitimacy in the Islamic world with the positive views of al-Ghazali. Al-Ghazali claimed that this knowledge was not contrary to Islam. According to him, logic is "al-Kıstâsü'l-mustakîm" mentioned in the Quran. Therefore, logic is not contrary to Islam, nor is a science that entered Islamic thought later. Therefore, there is no religious aspect of logic that needs to be challenged. The most important benefit of the science of logic is that it provides people with the opportunity to get rid of ignorance by separating right from wrong. In addition, logic is a science that mediates man to reach eternal happiness. Because eternal happiness is possible only through human perfection. The most important tool for human perfection is to reach the right knowledge by using the principles of logic.

Key Words: Al-Ghazali, logic, method, knowledge, happiness.

GİRİŞ

Elea okulu ve Sofistler'in çalışmaları ile hazırlık aşaması tamamlanan mantık ilmi Aristoteles'le birlikte müstakil bir disiplin haline gelmiştir. Aristoteles'in "Kategoriler", "Önermeler", "Birinci Analitikler", "İkinci Analitikler", "Topikler" ve "Sofistik Deliller" adlı çalışmaları M.Ö. III. yüzyılın sonlarında öğrencileri tarafından *Organon* adı altında bir araya getirilmiştir. Milâdî VI. yüzyıldan itibaren *Organon*'un bazı bölümleri Reş'aynalı Sergius (ö. 536), Severus Sebokht (ö. 666) ve Baladlı Athanasius (ö. 686) gibi isimlerin önemli katkılarıyla Süryânîce'ye çevrilmiş ve böylece Aristoteles mantığı İslam dünyasına aktarılmaya başlanmıştır (Çapak, 2013: 542-543).

Başlangıçta yabancı kaynaklı bir ilim olması, bu ilimle uğraşanların çoğunun pagan olması ve Hz. Muhammed'in ve sahabenin bu ilim hakkında görüş bildirmemiş olması nedeniyle mantık ilmine karşı mesafeli duran İslam dünyasında bu tavır zamanla değişmiştir (Vural, 2019: 166). Emevîler döneminde kişisel çabalarla ve sınırlı sayıda yapılan tercüme çalışmaları, Abbâsîler'in iktidara gelmesiyle birlikte siyasî, sosyal ve entelektüel bazı nedenlerle büyük bir hız kazanmıştır (Çapak, 2013: 543). Abbâsîler döneminde mantık ilmi doğru düşünmenin yöntemi ve ilimlerin başı olarak kabul edilmiştir. Başlangıçta Bağdat Okulu'ndaki Süryanilerin çalışmalarıyla sınırlı kalan mantık ilmi Kindî ve Fârâbî'nin çalışmalarıyla birlikte önemli bir gelişme göstermiştir (Vural, 2019: 166). Fârâbî'den sonra İbn Sina'nın yorumuyla yetkin bir forma ulaşan Aristoteles mantığı Gazzâlî'nin olumlu görüşleriyle birlikte İslam dünyasında meşruiyet kazanmıştır (Çapak, 2013: 547-548).

Bu makalenin amacı Gazzâlî'nin düşünce sisteminde mantık ilmine verdiği önemi açığa çıkarmaktır. Bu amaç doğrultusunda makalenin birinci kısmında Kindî, Fârâbî, İbn Sina, Gazzâlî, Fahreddin er-Râzî ve İbn Teymiyye özelinde mantığın İslam felsefesindeki gelişim seyri ana hatlarıyla ele alınmıştır. Böylece Gazzâlî'den önce ve sonra İslam felsefesinde mantık ilminin nasıl bir yere sahip olduğu açığa çıkarılmaya çalışılmıştır. Mantık ilminin İslam'a aykırı olmadığını ileri süren Gazzâlî'ye göre insanın bilgi sahibi olması ve sonsuz mutluluğa ulaşmasının yolu mantık ilminden geçmektedir. Dolayısıyla mantık, insanın yaşamına yön vermesinde önemli bir işleve sahiptir. Bu bağlamda makalenin ikinci kısmında Gazzâlî'nin mantık ilmine verdiği önemin nedenleri araştırılmıştır.

1. İslam Felsefesinde Mantığın Gelişimi

İslam felsefesinde sistematik ve kapsamlı bir şekilde ilk defa ilim tasnifi yapan düşünürlerden biri olan Kindî'ye (801-873) göre mantık ilmi başka ilimlere giriş mahiyetinde bir alet ilmidir (Vural, 2019: 105). Ona göre felsefe öğrenmek isteyenler fizik, metafizik ve ahlak alanlarına geçmeden önce matematik ilmini öğrenmeli ve daha sonra sırasıyla mantık eserlerini okumalıdır. Başka bir ifadeyle felsefe öğrenmek isteyenler önce matematik ve mantık öğrenmelidir; çünkü alet ilimlerini bilmeyen kimse felsefeyi anlayamaz, onun felsefe alanındaki etkinliği yalnızca yazılmış olanları tekrarlamakla sınırlı kalır (Kindî, 2015: 34). Kindî gibi Fârâbî de mantık ilminin önemli bir alet ilmi olduğunu ve bu ilmi öğrenmenin oldukça yararlı olduğunu ifade etmiştir.

Fârâbî'ye (872-950) göre mantık, aklı düzelten, yanlış yapılması mümkün durumlarda insanı doğru olana ve gerçeğe yönelten kuralları veren ve böylece insanı yanlıştan, hatadan koruyan bir ilimdir. Ayrıca mantık, yanlış yapıp yapılmadığından emin olunamayan durumlarda denetleme işlevine sahiptir. Bu bakımdan mantık insana deneme (imtihan) imkanı sunan bir alet ilmidir. Mantık ilmi nahiv ilmine benzer bir ilimdir. Nahiv ilminin insana kelimeler hakkında kurallar vermesi gibi mantık da düşünmenin kurallarını verir. Mantık ilmi aruz ilmine de benzeyen bir ilimdir; çünkü mantık ilminin düşüncelere oranı aruzun şiir vezinlerine oranı gibidir (Fârâbî, 1989: 68). Mantık ilmini bilmek bilmemekten çok daha faydalıdır. Mantık ilmini bilmediğimizde gerçeğe nasıl ve hangi yöntemle ulaşıldığını bilmemiz ve doğruyu yanlıştan ayırmamız mümkün olmaz. Bu nedenle düşüncelerinin doğruluğundan emin olmak isteyenler için mantık, öğrenilmesi zorunlu bir ilimdir; düşüncelerinde sanılar ile yetinmek isteyenler için ise mantık ilmi zorunlu değildir (Fârâbî, 1989: 66-73). Kindî ve Fârâbî'nin çalışmaları ile mantık ilmi İslam dünyasında önemli bir gelişme kaydetmiştir. İbn Sina'nın yorumuyla da yetkin bir form kazanmıştır (Çapak, 2013: 547).

İbn Sina (980-1037), *Kitâbu's-Şifâ* adlı eserinde mantıktan "ilimlerin hizmetçisi" (hâdimü'l-ulûm) olarak söz etmiştir. Ona göre mantık ilmini bilen kimse bu ilmi kullanarak yanlıştan emin olma derecesine ulaşabilir. Bu bağlamda tıpkı matematiğin hesaplamalarda kesin bilgiye ulaşmamızı sağladığı gibi mantık da doğru düşünmemizi sağlayan bir sanattır. İnsanın yetkinleşmesi için bu sanat zorunludur; çünkü insanın yetkinleşmek

için elde ettiği şeylerin çoğu çaba gerektiren bir kazanım olan bilinmeyen kazanılmasıyla elde edilmektedir. İnsanın bilinmeyene ulaşabilmesi için bilinenden hareket etmesi gerekir. Dolayısıyla insanın önce bilinenden bilinmeyi nasıl elde edeceğini ve bilinenlerin bilinmeyen bilgisini vermesi için nasıl düzenlenmesi gerektiğini yani mantık sanatını bilmesi gerekir (İbn Sinâ, 2014: 21, 25).

Ebû Hamîd el-Gazzâlî (1058 - 1111) ise mantık ilminin Yunan kaynaklı ve dine aykırı bir ilim olmadığını ifade ederek İslam dünyasında mantık ilmine meşruiyet kazandırmıştır. Böylece mantık ilmi yalnızca felsefenin değil kelam başta olmak üzere bütün dinî ilimlerin önemli bir parçası haline gelmiştir (Gazzâlî, 2016: 48). İslam dünyasında mantığın böyle bir yer edinmiş olmasına Fahreddin er-Râzî'nin (606 - 1210) *el-Mûlahhas fi'l-hikme ve'l-mantuk*, *el-Âyâtü'l-beyyînât fi'l-mantuk* ve *el-Mantuku'l-kebîr* adlı eserlerinin de oldukça önemli katkıları olmuştur. Ayrıca Râzî, İbn Sina'nın eserlerine yazdığı şerhler de mantık konularına ayrıntılı bir yer vermiştir. Gazzâlî'nin çalışmalarıyla İslam dünyasında meşruiyet kazanan mantık, Râzî'nin önemli katkılarıyla felsefenin veya diğer ilimlerin aleti olmaktan çıkmış ve müstakil bir disiplin haline gelmiştir (Çapak, 2013: 548-549).

Gazzâlî'den sonra mantık ilmi İslam dünyasına yayılmış ve başta kelamcılar olmak üzere birçok İslam düşünürü ilim elde etmek için mantık ilminden faydalanmıştır. Ancak Gazzâlî'nin mantık ilmine meşru bir zemin kazandırması ve Râzî'nin bu ilmi müstakil bir disiplin haline getirmesi İslam felsefesindeki mantık tartışmalarına son vermemiştir. İslam dünyasında mantığın gelişim sürecinde mantık ilmine karşı çıkan düşünürler de olmuştur. Bu düşünürlerden biri Gazzâlî'ye yönelttiği eleştirilerle dikkat çeken Takıyyuddin İbn Teymiyye (1263–1328)'dir. Ona göre mantık gayrimüslimlerin ilmidir ve bu nedenle Müslümanların bu ilime ihtiyacı yoktur. Ayrıca gayrimüslimlerin ilimlerini ve yöntemlerini kabul etmek cehalet göstergesidir. Müslümanların ve özellikle İslam filozoflarının dine aykırı görüşler benimsemesinin tek suçlusu Aristoteles mantığıdır. Dolayısıyla mantık Gazzâlî'nin iddia ettiği gibi zihni hataya düşmekten koruyan bir ilim değildir. Aksine mantıkçıların hataları doğrularından çok daha fazladır. Bu nedenle mantıkta gerçek bir ilim bulmak söz konusu değildir (Hasırcı, 2014: 15-17). İbn Teymiyye'nin Gazzâlî'ye yönelttiği eleştirilerinin haklılığı tartışmaya açıktır; çünkü mantık ilmine oldukça önem veren Gazzâlî bu ilmin dine aykırı olmadığına dair görüşlerini Kur'an'dan ayetlerle temellendirmiştir. Aynı zamanda o, mantığın sakıncalı olabileceği durumlardan da söz etmiştir. Gazzâlî'nin bu görüşlerini açıklığa kavuşturmak için onun düşünce sisteminde mantık ilminin yeri ve öneminin ne olduğunu ele almamız gerekmektedir.

2. Gazzâlî'nin Düşünce Sisteminde Mantık İlminin Yeri ve Önemi

Gazzâlî'ye felsefî görüşlerinin genişliği, özgünlüğü ve etkisi nedeniyle İslam dünyasında “İslam'ın Delili” (Hüccetü'l-İslâm), “Dinin Süsü” (Zeynü'd-dîn), “Dinin Yenileyicisi” (Müceddid), “İkinci Şafi”, “Dinin Delili”, “Ümmetin Efendisi” ve “Beşinci Asrın Müceddidi” gibi sıfatlar verilmiştir. Batı dünyasında Abuhamet ve Algazel isimleriyle bilinen Gazzâlî'nin ahlakçı ve kelamcı yönü kadar mantıkçı yönü de önemlidir (Vural, 2019: 213). İslam felsefesi geleneğine yönelttiği önemli eleştirilerle de ünlü olan Gazzâlî'nin İbn Sina yorumuyla yetkin bir forma ulaşan Aristoteles mantığına yönelik olumlu tavrı mantığın İslam felsefesindeki gelişim seyrini ciddi bir şekilde etkilemiştir. Gazzâlî, *Mi'yârü'l-ilm* ve *Mihakkü'n-nazar* adlı iki önemli mantık kitabı kaleme almıştır. Ayrıca *El-Mustasfâ* adlı eserin giriş bölümü onun mantık alanında yaptığı bir diğer önemli çalışmadır (Çapak, 2013: 547).

Gazzâlî'nin *El-Mustasfâ* adlı eserindeki “bu mukaddime, bütün ilimlerin bir mukaddimesidir ve bu mukaddimeyi tam olarak kavrayamamış kimselerin ilimlerine kesinlikle güven olmaz” (Gazzâlî, 1994: 11) ifadesinden anlaşıldığı üzere mantık ilmi insanın diğer ilimleri öğrenmesi için zorunludur. Mantık ilmine uzak olan ve bu ilmi kavrayamamış insanların diğer ilimleri doğru bir şekilde öğrenmesi ve öğretmesi söz konusu değildir. Mantık ilmi diğer bütün ilimlerle iç içe bir ilimdir. Gazzâlî bu görüşleriyle Aristoteles'in mantığına İslam felsefesinde meşruiyet kazandırmış ve mantığın medrese müfredatının bir parçası haline gelmesinde etkili olmuştur (Çapak, 2013: 548).

Gazzâlî'ye göre tek bir disiplinden ibaret olmayan felsefenin en önemli parçalarından biri mantıktır (Moosa, 2005: 171). Mantık, felsefî ilimlerin bir parçasıdır; fakat yalnızca filozoflara özgü değildir, kelâmın da bir parçasıdır (Treiger, 2011: 8-9). Mantık disiplininin kelâmındaki karşılığı “kitâbü'n-nazar”, “kitâbü'l-cedel” ve “medâriku'l-ukûl” dür. Ayrıca mantık, diğer bütün ilimlerin ölçüsüdür; çünkü o, doğru tanım ve kıyası yanlış tanım ve kıyastan, doğruluğu kesin bilgileri diğer bilgilerden ayıran bir ilimdir (Gazzâlî, 2005: 11). Bu nedenle mantığın dinle olumlu veya olumsuz anlamda bir ilişkisi yoktur. Mantık, ispat ve kıyas yöntemlerini inceleyen bir disiplindir. Mantık söz konusu olduğunda kelâm ile felsefe arasındaki fark terminolojiden ve filozofların bu

alanda kelâmcılardan daha ayrıntılı çalışmalar yapmış olmalarından kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla mantığın dinî açıdan karşı çıkılması gereken herhangi bir yönü yoktur. Mantığa sadece felsefenin bir parçası olduğu için karşı çıkanların aklından hatta dininden şüphe edilmelidir. Bununla birlikte filozofların mantıktaki kesinlik iddiaları her alanda, özellikle de metafizik alanda geçerli değildir (Çapak, 2013: 548). Örneğin Tanrı'nın evren üzerinde nasıl eylemde bulunduğu sorusuna mantık ilmi kesin bir cevap verememektedir (Griffel, 2012: 202).

Mantık başta fıkıh olmak üzere bütün ilimlerin yöntemi için zorunlu bir disiplindir. O, akıl yürütme ilkelerini, doğru ve yanlış yargıların ölçütünü vermesi bakımından tüm insanlığa ait bir ilimdir. Ayrıca mantık, konusu ve kapsamı bakımından Yunan kaynaklı bir ilim değildir. Mantık, Kur'an'da bahsi geçen "el-Kıstâsü'l-müstakîm"den (İsrâ 17/35: Şuara 26/182) başka bir şey değildir. "el-Kıstâsü'l-müstakîm" ise Allah'ın Kur'an'da söz ettiği ve elçilerine onlarla ölçmelerini öğrettiği ölçüdür. Gazzâlî bu görüşünü Rahman sûresindeki "er-Rahmân, O, Kur'an'ı öğretti; insanı yarattı; ona beyanı öğretti (...) Göğü Allah yükseltti ve 'mizân'ı koydu ki, mizân'da hile yapmayın!" ve Hadîd sûresindeki "biz peygamberlerimizi açık belgelerle gönderdik. Onlarla birlikte kitap ve mizân indirdik ki, insanlar adaleti ikame etsinler" ayetleriyle temellendirmiştir. Ona göre bu ayetlerde "el-Kitâb" ile birlikte zikredilen "mizân" ile kastedilen buğday, arpa veya altın, gümüş tartısı değil mantık ilmidir (Gazzâlî, 2016: 48). Bu bağlamda mantık, İslam inanç ilkelerini açıklarken ve gayrimüslimlerin iddialarını çürütürken başvurulan yöntem demektir. Başka bir ifadeyle Aristotelesçi kıyas şekilleri olarak bilinen mantık ilkeleri aslında Kur'an'ın "mizan"larından – ölçülerinden ibarettir (Vural, 2019: 214). Dolayısıyla mantık ilmi İslâm'a aykırı olmadığı gibi İslâm düşüncesine sonradan girmiş bir ilim de değildir. Bu nedenle dinî kaygılar nedeniyle mantık ilmine karşı mesafeli durmaya gerek yoktur; çünkü dine aykırı bir ilim olmayan mantık ilmiyle meşgul olmak insanın dinî inançlarını tehlikeye atacak mahiyette değildir. Aksine Kur'an'da sözü geçen inanç ve ilkeleri anlamak için mantık bilmek gereklidir.

Gazzâlî'nin düşünce sisteminde mantık ilmi aklî ilimler sınıfında yer almaktadır. Gazzâlî, Fârâbî gibi ilimler tasnifine dair müstakil bir eser yazmamıştır. Bu nedenle onun ilimler tasnifine dair görüşlerini net bir şema veya kesin bir sınıflama şeklinde çıkarmak pek mümkün olmamaktadır. Gazzâlî, *Risâletü'l-ledümiye* adlı eserinde ilimleri genel olarak şer'î (dinî) ve aklî olmak üzere ikiye ayırmıştır. Aklî ilimleri de kendi içinde metafizik, riyazî ve mantıkî ilimler ve tabii ilimler olmak üzere üçe ayırmıştır. Ona göre aklî ilimler de şer'î ilimler kadar önemlidir; çünkü aklî ilimler ciddi tartışmaların ve problemlerin çözüm alanıdır. Bu nedenle aklî ilimler ihmal edilmemelidir. Aklî ilimler dine aykırı değildir ve bu ilimlerle meşgul olmanın dinî açıdan olumlu veya olumsuz bir tarafı yoktur. En önemli aklî ilimlerden biri olan, akla ve aklî delillere dayanan mantık ilmi de doğru kullanıldığında sürece kesin bilgiye ulaşmanın önemli bir aracıdır (Taylan, 1994: 33, 37, 40).

Peki, mantık ilmini doğru kullanmak ne demektir? *Mi'yârü'l-İlm* adlı eserinde "bu terazi ile tartılmayan ve bu ölçü ile ölçülmeyen her akıl yürütmenin ölçüsü bozuktur ve zihni yanlış bir sonuca götürmeyeceğinin güvencesi yoktur" (Gazzâlî, 2013: 30) ifadesiyle mantık ilminin önemini vurgulayan Gazzâlî bu ilmin bazı sakıncalarının da olduğunu belirtmiştir. Ona göre mantık ilmini filozoflar üzerinden okuyup öğrenenler için iki sakıncalı durum bulunmaktadır. Birincisi matematik ve mantık okuyanların filozofların her alanda söyledikleri her şeyin bu ilimlerdeki gibi açık ve kesin olduğunu sanma ihtimalidir. Bu durumun farkında olmayanlar filozoflara hayranlık besleyip onların her söylediğinin kesin ve doğru olduğunu düşünebilir ve böylece onların dine aykırı öğretilerini kolayca kabul edip küfre düşebilir. İkinci sakıncalı durum ise cahil dindarların felsefecilere ait bütün ilimleri inkar etmenin dine hizmet ve yardım olduğunu düşünme ihtimalidir. Oysa onların bu yaptıkları dine hizmet ve yardım değeri taşımanın aksine din aleyhinde işlenmiş büyük bir cinayettir; çünkü bu durum İslam'ı kesin bilgileri ve kanıtları reddeden bir din gibi gösterip insanların dinden uzaklaşmasına neden olmaktadır (Gazzâlî, 1989: 30-31).

Mantık ilminin en önemli yararı bilgisizlikten bilgiyi, yanlıştan doğruyu ayırarak insana cehaletten kurtulma imkanı tanımasıdır. Ayrıca mantık insanın sonsuz mutluluğa ulaşmasını da mümkün kılan bir araçtır; çünkü sonsuz mutluluk ancak insanın yetkinleşmesiyle mümkündür. İnsanın yetkinleşmesi ise mantık ilkelerini kullanarak doğru bilgiye ulaşmasıyla mümkündür. Mantık ile insanın mutluluğu arasındaki bu yakın ilişki Aristoteles mantığında yer almayan Gazzâlî'ye özgü bir anlayıştır (Vural, 2019: 215). Bu nedenle Gazzâlî'nin mantık ilmine verdiği önemin nedenlerini açığa çıkarmak için bilgi, mantık ve mutluluk arasındaki ilişkiye değinmek gerekir. Mutluluk kavramına geçmeden önce düşünürün bilgi ve mantık arasında kurduğu bağı ele alalım.

1.1 2.1. Bilgiye Ulaşmada Mantık İlminin İşlevi

Gazzâlî belli bir ilmî birikimden sonra taklidî imana sahip olmayı reddetmiş, kendisine öğretilen bilgilerden şüphelenmeye başlamış ve bu bilgileri gözden geçirmeye karar vermiştir. Gazzâlî'nin düştüğü bu şüphe kendi hakikat arayışını bizzat kendisinin gerçekleştirmesini sağlayan önemli bir yöntem haline gelmiştir. Buradan hareketle kesin bilgi arayışına başlayan Gazzâlî, yakîn doğurmayan hiçbir bilginin kesin ve güvenilir olmadığı kanısına ulaşmıştır. Ona göre yakînî bilgi yalnızca duyusal ve zorunlu akli bilgi alanlarında mümkün olmaktadır; çünkü bu alanlar deneyim aracılığıyla ve a priori olarak elde edilen açık bilgiler alanıdır (Terkan, 2013: 294). Bu aşamadan sonra Gazzâlî, duyusal algıların da insanı yanılgıya düşürme ihtimalinin olduğunu ve bu nedenle bu alandan elde edilen bilgilerin de kesinliğinden şüphe edilmesi gerektiğini ileri sürmüştür. Duyusal algıların en güçlüsü göz aracılığıyla elde edilen algılardır; fakat göz gölgeye baktığında onu sabit ve hareketsiz görüp onda hareket olmadığına hükmetmektedir. Ancak bir süre sonra tecrübe ve müşahade ile gölgenin hareket ettiği anlaşılmaktadır. Bu duruma benzer şekilde göz yıldız baktığında onu bir altın lira büyüklüğünde görmektedir; fakat hendesî deliller yıldızın üzerinde bulunduğumuz küreden daha büyük olduğunu kanıtlamıştır. Duyusal alandan elde edilen bilgilerde hüküm veren duyu hakemidir; fakat bu alandan elde edilen bilgilerin doğruluğunu ve güvenilirliğini değerlendiren bir de akıl hakemi vardır. Bu nedenle Gazzâlî, duyusal algılardan elde edilen bilgiler konusunda da şüpheye düşmüş ve onun kesin bilgi arayışı bu noktada son bulmamıştır. O, duyusal algılardan sonra “eğer akıl duyusal algıların yanlışlığına dair yargıda bulunabilen bir hakem gibiyse o zaman akli zorunlu bilginin de doğruluğu hakkında hüküm verebilecek başka bir hakemin varlığı da mümkün olmalıdır” şeklindeki bir akıl yürütmeyle akli bilgilerden de şüphe etmiştir. Ancak daha sonra Gazzâlî, Allah'ın zihnini açması ve kalbine bir nur koymasıyla zorunlu akli bilgilerin güvenilir ve kesin bilgiler olduğuna yeniden kanaat getirmiştir. Böylece Gazzâlî, “nübüvvet nuru” (mişkâtü'n-nübüvve) olarak adlandırdığı yeni bir zorunlu bilgi kaynağı keşfetmiştir. Ona göre zorunlu akli bilgiler kesin bilgi verir; fakat aklın ulaşabileceği sınırın ötesinde de yakînî olarak elde edilebilecek bilgi türleri vardır. “Mükâşefe” adı verilen bu tür bilgilere yalnızca “nübüvvet nuru” ile ulaşılabilir (Gazzâlî, 1989: 17-21).

Bilgi problemi söz konusu olduğunda Gazzâlî öncelikle güvenilir bir yol aramıştır. Bilgiye konu olacak alanları duyu algıları ve zorunlu akli bilgi alanı olarak belirledikten sonra duyu algılarının kesin ve güvenilir olmadığını tespit etmiştir. Daha sonra aklın kendisinden hareketle yine aklın kendisinin de tam olarak güvenilir olmadığını sonucuna ulaşmıştır. Böylece Allah'ı bilmenin asıl kaynağının rasyonel bilgi değil Allah'ın kalbine attığı nurla doğan ilham olduğu yargısına varmıştır (Taylan, 1994: 33). Gazzâlî'ye göre insan akıl bilgisini elde ettiğinde onda manevî bir göz açılır. O, bu gözle duyularla göremediklerini görür. Nübüvvet ile de insana manevî bir göz açılır ve insan akılla göremediklerini de bu gözle görür (Gazzâlî, 1989: 66). İnsanın en belirgin özelliği bilen bir varlık olmasıdır. İnsanın bilme olanakları duyularla başlayan aklın veya kalbin en yüksek tezahürlerine kadar belli bir hiyerarşi içerisinde yükselmektedir. Bu bağlamda Aristoteles mantığı doğru kullanıldığı sürece bilgi arayışında güvenilir bir rehberdir (Mitha, 2001: 92). Nitekim Gazzâlî de en güvenilir bilgi türünün “mükâşefe” olduğu yargısına mantıkî bir yolla ulaşmıştır. Mantık ilmi insanın kesin bilgiye ulaşmasında olduğu gibi mutluluğa ulaşmasında da bir araçtır.

2.1 2.2. Mutluluğa Ulaşmada Mantık İlminin İşlevi

Gazzâlî, “mutluluk” kavramını çeşitli boyutlarıyla ele almıştır. Ona göre gerçek yetkinliğin şartları değişmeyen ezeli varlıklar hakkında bilgiye ve bu bilgiyi elde etme gücüne sahip olma ve tutkuların esiri olmama özgürlüğüdür. İnsanın temel amacı olan en yüksek mutluluk Allah sevgisiyle ve Allah'a yakın olmakla ulaşılan marifetullah mertebesindedir. Her türlü maddî, duyusal, psikolojik, sosyal imkân ve şartlar bu temel amaca katkı sağladığı ölçüde önem taşıyan aracı değerlerdir. Gazzâlî, insanın Allah'a yakınlık mertebesine yani en yüksek mutluluğa ulaşmak için bilgi sahibi olması gerektiğini belirtmiştir (Coşar, 2020: 69-70). Dolayısıyla mantık ilmi, insanın kesin bilgiye ulaşmasında aracı olduğu gibi mutluluğa ulaşmasında da aracı olmaktadır.

Gazzâlî'de bilginin nihaî amacı insanın sonsuz veya uhrevî mutluluğa ulaşmasıdır. Bu bağlamda mutluluk Allah'ı bilmekle yani marifetullah ile özdeştir (Gazzâlî, 2017: 32). Diğer bilgiler bu bilgi türüne hizmet veya aracılık ettiği ölçüde değerlidir. İnsanın kendini bilmesi Allah'ı bilmesinin anahtarıdır. İnsanın kendini bilmesi yalnızca yüzünü, gözünü, acıktığını, susadığını, sevdiğini, üzüldüğünü bilmesi demek değildir. Bunları bilmek Allah'ı bilmeye anahtar olamaz. İnsanın Allah'ı bilmesi için önce kendi hakikatini, dünya yolculuğuna niçin geldiğini, mutluluk ve mutsuzluğun ne olduğunu düşünmesi gerekir (Gazzâlî, 2017: 14).

İnsanın kendi hakikatini bilmesi için nefsinin eğitilmesi gerekir. Nefsinin eğitilmesini başaran insan sonsuz ve yüce mutluluğa ulaşır. İnsanın yetkinleşmesi için nefsinin tüm kötülüklerden arındırılması ve olgunlaştırılması gerekir. İnsan, nefsinin eğitilmesi için attığı her adımla marifetullah mertebesine biraz daha yaklaşır. Şunu belirtmek gerekir ki Gazzâlî nefis kavramını akıl, kalp ve ruh kavramlarıyla çok yakın bir ilişki içinde ele almış, hatta bazı eserlerinde bu kavramların eş anlamlı olduklarını ifade etmiştir. *Ravdat at-Talibin*'de ve *Maaric al – Kuds Fi Medaric Ma'rifet an-Nefs*'te ruh, kalp, nefis ve akıl kavramlarının aynı anlamlara geldiğini belirtmiştir (Çubukçu, 1996: 87). *Kimyâ-yı Saâdet* adlı eserinde kalp demekle göğsün sol tarafına yerleştirilmiş et parçasını kastetmediğini, bu kavramın ruh ve nefis kavramlarıyla eş anlamlı olduğunu belirtmiştir. Yine aynı eserde insan bedenini bir şehre benzeten Gazzâlî'ye göre şehrin padişahı kalp, veziri ise akıldır. Bu anlamda kalp ve akıl insanın kendini tanıması ve Allah'ı bilmesi için birlikte çalışan ve işbirliği içinde olan yöneticiler gibidir (Gazzâlî, 2017: 18-19). Buradan hareketle insanın nefsinin eğitilmesinin veya aklını yetkinleştirmesinin aynı anlama geldiği söylenebilir.

Gazzâlî'nin düşünce sisteminde yalnızca bu dünyaya ait bilgiler değil, ahirete ilişkin bilgiler de aklın yetkinliği ile kavrandığı için insanın Allah'a yaklaşması ancak aklını yetkinleştirmesiyle mümkün olmaktadır. Bu nedenle akıl, dünya ve ahiret mutluluğunun aracıdır (Gazzâlî, 2002: 185). Bilgi sahibi insanlar dış dünyada karşılaştığı olaylar, işaretler ve alametler üzerinde ne kadar akıl yürütmeye ve incelemelerde bulunursa o kadar ilmi artar, akli yetkinleşir ve Allah'a karşı inancı ve imanı da güçlendirir (Gazzâlî, 1970: 70). Bu bağlamda insanın aklının yetkinleşmesi için akli ilimleri öğrenmesi gerekir. Akli ilimler insanın dünyada fazilet sahibi olmasının ahirette ise sonsuz mutluluğa ulaşmasının aracıdır (Gazzâlî, 2001: 108). Dolayısıyla insanın akli ilimlerle ve bu ilimlerden biri olan mantıkla meşgul olması insanın inancına zarar vermez. Aksine mantık ilmi, insanın karşılaştığı veya gözlemlediği olaylarda ve durumlarda doğruyu yanlıştan ayırarak bilgi sahibi olması ve sonsuz mutluluk kaynağı olan hakikate ulaşması için ona fayda sağlar.

SONUÇ

Gazzâlî, bilgileri kesinlik durumuna göre derecelendirmiş ve bu derecenin en üst basamağına “müşahede” yoluyla elde edilen bilgileri yerleştirmiş olsa da akıl, deney ve gözlem yoluyla elde edilen bilgilere de önemli bir yer vermiştir. Başka bir ifadeyle Gazzâlî, müşahede yoluyla elde edilen bilgileri en üstün bilgi olarak kabul ederken akıl, deney ve gözlem yoluyla elde edilen bilgileri tamamen değersiz saymamış veya reddetmemiştir. “Şer’î ve akli ilimlerden elde ettiğim ilimlerle bende Allah’a, nübüvvet ve ahiret gününe kesin iman hasıl olmuştur” (aktaran Terkan, 2013: 303) ifadesinden de anlaşılacağı üzere Gazzâlî hakikate veya sonsuz mutluluğa ulaşma konusunda akli ilimlerin de önemli bir işleve sahip olduğunu belirtmiş ve bu ilimleri dışarıda bırakmamıştır. En önemli akli ilimlerden biri olan mantık ilmine son derece önem vermiş ve mantık bilmeyenin ilmine güvenilemeyeceğini ifade etmiştir; çünkü insanın gerek Kur’an’da sözü geçen inanç ilkelerini ve kanıtlamaları anlamak için gerekse aklını yetkinleştirmek amacıyla diğer ilimler öğrenmesi için mantık bilmesi zorunludur. Bununla birlikte Gazzâlî hakikate veya sonsuz mutluluğa ulaşmanın son durağının tasavvuf olduğunu vurgulamıştır. Ona göre tasavvuf, öğrenmekle ulaşılabilecek bir yol değildir. Dolayısıyla hakikat arayışında akıl yoluyla elde edilen bilgiler tek başına yeterli değildir, onlar yalnızca birer araçtır. Akıl bilgileri kesin bilgilerdir; fakat insan yalnızca bu bilgi türüyle sonsuz mutluluğa ulaşamaz. İnsanın sonsuz mutluluğa ulaşabilmesi için “nübüvvet nuru” zorunludur. Gazzâlî bu kaniya yöntemsiz bir şüphe ve mantıkî bir yolla ulaşmıştır. Bu bakımdan kesin bilgi arayışında doğruyu yanlıştan ayırmamıza olanak tanıyan mantık ilmi, insanı sonsuz mutluluk kaynağı olan hakikate ulaştıran bir araç olması nedeniyle önemlidir. Mantık yalnızca bir araç değil, bütün ilimlere giriş mahiyetinde bir ilimdir. Bu nedenle diğer ilimleri ve bu ilimlerdeki yeni bilgileri öğrenmek isteyenlerin mantık öğrenmesi zorunludur. İlimlerin nihaî amacı Allah'ı bilmek ve böylece sonsuz mutluluğa ulaşmaktır. Bu nihaî amaca ulaşmada mantık ilminin zararı değil yararı vardır.

KAYNAKÇA

Aydınlı, Y. (2013). *Gazzâlî: Muhafazakâr ve Modern*. Bursa: Emin Yayınları.

Coşar, H. (2020). Gazzâlî ve Ahlak Düşüncesi. Prof. Dr. M. Demirkol (Ed.), *İslam Ahlak Esasları ve Felsefesi* (ss. 65-70) içinde. Ankara: Bilimsel Araştırma Yayınları.

Çapak, İ. (2013). Mantık: Tanım ve Önerme. M. C. Kaya (Ed.), *İslam Felsefesi: Tarih ve Problemleri*, (ss. 541-569) içinde. İstanbul: İsam Yayınları.

- Çubukçu, İ. A. (1996). *Gazzali ve Şüphecilik*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Fârâbî. (1989). *İhsâ'ül-Ulûm: İlimlerin Sayımı*. İstanbul: MEB Yayınları.
- Gazzâli, E. H. (1994). *El- Mustasfa: İslam Hukukunda Deliller ve Yorum Metodolojisi*. Kayseri: Rey Yayıncılık.
- Gazzâli, E. H. (2017). *Kimyâ-yı Saâdet*. İstanbul: Merve Yayınları.
- Gazzâli, E. H. (2005). *Filozofların Tutarsızlığı*. İstanbul: Klasik Yayınları.
- Gazzâli, E. H. (2016). *El – Kıstâsü'l – Müstakîm: Dosdoğru Ölçü*. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı.
- Gazzâli, E. H. (1989). *El – Munkızu Min-Ad-Dalâl*. İstanbul: MEB Yayınları.
- Gazzâli, E. H. (2001). *Makasıd El-Felasife*. Ankara: Vadi Yayınları.
- Gazzâli, E. H. (2013). *Mi'yâru'l-İlm: İlimin Ölçütü*. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı.
- Gazzâli, E. H. (1970). *Mizanü'l – Amel: Amellerin Ölçüsü*. Ankara: Kılıçaslan Yayınevi.
- Gazzâli, E. H. (2002). *Tehafütü'l Felasife*. İstanbul: Ahsen Yayınları.
- Griffel, F. (2012). *Gazzâli'nin Felsefî Kelamı*. İstanbul: Klasik Yayınları.
- Hasırcı, N. (2014). Gazzâli'nin Mantık Anlayışına İbn Teymiyye Eleştirisi. *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, 24, 13-31.
- İbn Sînâ. (2014). *Mantiğa Giriş*. İstanbul: Litera Yayıncılık.
- Kindî. (2015). *Felsefî Risaleler*. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı.
- Mitha, F. (2001). *Al-Ghazali and the Ismailis: A Debate on Reason and Authority in Medieval Islam*. London: I. B. Tauris & Co Ltd.
- Moosa, E. (2005). *Ghazali and the Poetics of Imagination*. Pakistan: Oxford University Press.
- Taylan, N. (1994). *Gazzâli'nin Düşünce Sisteminin Temelleri: Bilgi – Mantık – İman*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.
- Terkan, F. (2013). Gazzâli: Hakikat Arayışı ve Tecdid Arasında Bir Hayat. M. Cüneyt Kaya (Ed.), *İslam Felsefesi: Tarih ve Problemleri*, (ss. 289-306) içinde, İstanbul: İsam Yayınları.
- Treiger, A. (2011). Al-Ghazâli's Classifications of the Sciences and Descriptions of the Highest Theoretical Science. *Divân: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, 16(30), 1-32.
- Vural, M. (2019). *İslâm Felsefesi Tarihi: İslâm Düşüncesinin Tarihsel Seyri*. Ankara: Elis Yayınları.